

יהודי מרכז אסיה בשלהי המשטר הקומוניסטי בן-ציון יהושע

המשטר הקומוניסטי שם קץ ל'תור הזהב' בחייהם של היהודים הבוכרים בתחומי הרוח והכלכלה והם נאלצו לפתח חיים יהודיים בתוך עולם של מורא ופחד. הכלכלה שהם היו אדוניה נשמטה מידם והפולחן הדתי ולימוד התורה כבר לא היו גלויים כמקודם, אלא הצטמצמו וירדו למחתרת. הדת היהודית הלאומית הייתה לדת משפחתית המושתתת על המסורת¹.

המהפכה הבולשוויקית פעלה ביתר שאת. היהודים חסרו מסגרות ארגוניות, למעט בתי כנסת בודדים, שעדיין נותרו פעילים חלקית, שבהם עוד נלמד בחשאי חינוך דתי תוך חירוף נפש. כוהני הדת של כל הדתות הוגלו לגולאג (מחנה ריכוז לחינוך מחדש) או הומתו בשדה הריגה מחוץ לערים². מסגדים, כנסיות ובתי-כנסת נסגרו או נהרסו. תשמישי קדושה וספרי קודש הוחרמו והועברו למרתפי הק"ב. הכתב הערבי והכתב העברי הוסבו תחילה לכתב לטיני בימיו של לנין (1928-1932) והוסב לקירילית בימיו של סטלין (1932)³. כל זאת כדי לנתק מוסלמים ויהודים מכתבי הקודש שלהם ולקרבתם לתרבות הרוסית ושפתה. בפרעות נהרסו בתי-כנסת רבים ובמעט בתי-כנסת שנותרו הצטמצמו מנינם של המתפללים, כי רבים היו טרודים בבקשת מזון לבני משפחותיהם לצד החשש שייעצרו. בשנת 1929 חל מפנה במדיניות הסובייטית כלפי הדת בכלל וכלפי היהדות בפרט. במקום תעמולה והסברה אנטי דתית נמסר הטיפול בענייני דת לשירותי הביטחון. בתי כנסת נסגרו בצווים מינהליים, רבנים נעצרו והוגלו לשנים ארוכות למחנות ריכוז שם רבים מהם מצאו את מותם.

בשנות הטיהור של סוף שנות ה-30, התרבות היהודית הבוכרית הוכתה קשות. נאסרו אז אינטלקטואלים רבים. בתוכם הבלשן ועסקן התרבות אהרונוף, הסופר פינחס אברהמוב, המשורר מוחיב (מרדכי בצ'אייב) ורבים אחרים. החל מ-1940 פסקה הכתיבה היהודית-בוכרית ומאז ראו אור רק ספרים בעלי אופי סובייטי סטליניסטי⁴. בימי המלחמה פסקו הרדיפות לפרק זמן קצר עד תום המלחמה, שלאחריהם הרדיפות התגברו ביתר שאת. בשנות המלחמה (1939-1945) התירו השלטונות את הרצועה ובכמה ערים התחדשה פעילותם של בתי כנסת, אולם אלה פעלו תחת פיקוח חמור של השלטונות. הרבנים, שהיו למודי ניסיון

¹ בשנת 1992 יצאתי לאזור בשליחות לשכת הקשר-נתיב כנספח תרבות למדינות מרכז אסיה, אך היקף התפקיד הגלוי והסמוי התרחב גם להצלת יהודים מערי מצוקה והעלאתם לארץ. בשנים 1992-1994 תיעדתי מצב נתון של היהודים הבוכרים, שיצאו זה עתה משעבוד לגאולה. רשמתי מראי עיניים ומשמע אוזניים ומקצת מאירועי הזמן בספרי 'אוק-יול'.

² בטשקנט הוקם אתר הנצחה של 'חללי סטלין' על גדת ה'אנכ'ור', לשם הובאו ה'נאשמים' ונורו למוות במסגרת ה'טיהורים'.

³ ראה יהושע-אוק-יול, עמ' 96.

⁴ ראה זנ"ד-יהודי בוכארה, עמ' 41-46; הראל-נחלת יעקב, עמ' 164.

מתקופת מחנות הריכוז והדיכוי, לא ניסו לחרוג מן המסגרת המצומצמת שאפשרה להם החוקה הסובייטית. משקלו של בית הכנסת בימי המלחמה לא היה רב. ביקרו בו מעטים, בעיקר קשישים⁵. רק בית-כנסת אחד הותר לו לפעול בקהילות הגדולות ובמרכזים הקטנים קוימו מניינים רק בדירות פרטיות. אף על פי כן הרוב המכריע של בני העדה הבוכרית ללא הבדל מעמד והשכלה ראו בדת מסורת משפחתית העוברת מדור לדור כאירועים במחזור השנה – שבת וחגי ישראל ובמחזור חיי אדם – ברית מילה, חופה ומנהגי קבורה⁶.

הפיקוח הממשלתי מנע מהקואופרטיבים לשבות בשבת. יהודים שנזקקו לשירותים דתיים, כגון קידושין, בשר כשר, מצות וכיו"ב נמנעו מכך מחשש שייענשו. עם זאת יהודים לא מעטים מצאו דרכים להימנע מעבודות בשבת וחג. היו יהודים שהתנזרו מאכילת בשר. בשנות ה-30 הדת מילאה תפקיד שולי בחיי היהודים. למרות האמור יהודים החלו לאלתר בתחומי דת שונים. יהודי בוכרה שהיו אמונים על כתובות מפוארות העשויות עור צבי החלו להעתיק כתובות על דפי מחברת והוקמו סוכות בחצרות בתי-כנסת מתחת לקורת גג מחשש למראית עין.

בסוף שנות ה-50 של המאה ה-20 גברה בברית המועצות המתקפה נגד היהדות – כדת, כתרבות וכחטיבה היסטורית. בספרות ובעיתונות הובלט האופי הבלתי-מוסרי של הדת היהודית הסוגדת לאל הממון.

בחורף 1993 נאמתי בטג'יקית-יהודית בבית הכנסת בנמנגן בעמק פרגנה כדי לדרבן יהודים לעלות לארץ. כמאה גברים וקומץ נשים באו במזג אוויר סוער מכל רחבי עמק פרגנה. הם ביקשו ממני שלא אשאיר אותם ללא מצות לחג הפסח ושאדאג למורים לעברית לקראת עלייתם ארצה. הם דאגו לגורל בית העלמין לאחר עלייתם. לפי בקשת הציבור, עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה שלאחריה נאמתי בפניהם ועניתי על שאלותיהם הרבות בנושא עלייה וקליטה במדינת ישראל. נציג 'מטעם' פרץ בקריאות בגנותה של מדינת ישראל. הקהל קם להשתיקו וזקן אחד ונשוא פנים יצא להגנת מדינת ישראל, זעק ואמר בעברית ארכאית שלמד בילדותו: 'כל האומר מילה רעה בגנותה של ארץ-ישראל, ייסורים קשים יבואו עליו'. המלעז השתתק.

נעילת בתי-כנסת ודיכוי חיי הדת

הדלדול הכלכלי של האוכלוסייה היהודית פגע גם בשרידי 'כלי הקודש' – רבנים וחזנים – כי לא היה ביכולתם של היהודים לתרום לבתי-הכנסת או לשלם שכר ל"מלמדים". בעקבות השליטה הקומוניסטית במקום, בעיקר בשנות ה-30, נסגרו בסמרקנד חמישה-עשר מבתי-הכנסת שהיו בה. בבוכרה, שבה היו שנים-עשר בתי-כנסת, נותר בית-כנסת אחד על כמה אולמותיו. הובהר להם כי היוזמה

⁵ ראה: מרדכי אלטשולר 'מן המהפכה עד לגמר מלחמת העולם השנייה', צור-התפוצה, עמ' 46-45

⁶ ראה: מיכאל זנ"ד, 'בוכרה', צור-התפוצה, עמ' 151-152. גם לאחר המהפך בברית המועצות בשנת 1991 עדיין הגיעו לבית-הכנסת רק בני 40 שנה ומעלה.

להחרמה באה לפי בקשתם של קומוניסטים מבני העדה הבוכרית. באתר בית-הכנסת הוקם בית דפוס. בבית הכנסת בשכונת אוקצ' היה גם מקווה טהרה, שהוחרם אף הוא, והנשים נאלצו להרחיק עד לפיאן בזאר.⁷ הקג"ב גם החרים עשרות ספרי תורה ולאחר הפרסטריוקה הוחזרו חלק מהם.⁸

עם הנהגת ה-HCP-נא"פ⁹ חל שיפור זמני במצבם הכלכלי של היהודים והתרחבה גם הפעילות הדתית, אך דווקא באותן שנים (1921-1923) פתח השלטון במסע לדיכוי חיי הדת. חלק פעיל נטלה בו ה'בסקציה', שראתה בחיסול הדת אמצעי להשלטת הדיקטטורה הפרולטרית בציבור היהודי. המסע התעמולתי כוון במיוחד נגד מנוחת השבת, נגד מועדי ישראל, נגד ה'חדר' והישיבה ובית הכנסת, אך הצלחת המסע לא הייתה מלאה. במקומות יישוב קטנים ונידחים הוסיפו יהודים להימנע מעבודה במועדי ישראל. רק בתי הכנסת הגדולים הוחרמו בעוד שבתי הכנסת הקטנים וה'מנינים' הוסיפו להתקיים ומשכו מתפללים. הישיבות הוסיפו לפעול כמקודם ורק 'חדרים' רבים נסגרו לתקופת מה. כבר בשנת 1924 חלה הרפיה במאבק האנטי-דתי. קואופרטיבים של בעלי מלאכה יהודים לא עבדו בשבת ובעיירות היה יום השבת יום המנוחה. בית הכנסת היה מרכז החיים היהודיים. בחגים הגיעו רבים והזדהו לא רק דתית אלא גם לאומית. היחס לדת היה יותר משפחתי מאשר לאומי או אוניברסאלי.

החינוך היהודי והוראת הלשון העברית

השלטונות הטיפו לנוער לאמץ את האידאלים הקומוניסטיים וכפו עליהם לימודים במוסדות ממשלתיים שפעלו גם בשבת. בשנת 1933, כשמונה שנים לפני גלי העקורים ממזרח אירופה, היו בטשקנט כ-6,000 בוכרים ו-4,000 אשכנזים.¹⁰ האיגוד הארצי 'תרבות', שפעל בסמרקנד, בוכרה ובעמק פרגנה, היה לו סניף גם בטשקנט שייסד בית-ספר טכני ובו למדו כ-200-300 ילדים בוכרים. הלימודים התנהלו בעברית בין השנים 1921-1926. עד 1926 האוכל שהוגש לתלמידים היה כשר ולא התקיימו לימודים ביום השבת. בשנת 1926 הלשינו קומוניסטים בוכרים בפני השלטונות ואז באה פקודה להנהיג לימודים גם ביום שבת

⁷ בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 115-116.

⁸ בזמן ביקורי הראשון בבוכרה בשנת 1992, זמן קצר לאחר עצמאותן של חבר המדינות, נותרו בקהילה 33 ספרי תורה והיו מספיק מנינים לתפילה, אך המתפללים התפללו מתוך סידורים הכתובים באותיות קיריליות מבלי שרוב המתפללים הבין את תוכן התפילה.

⁹ HCP – Новая экономическая политика (נא"פ) - התוכנית הכלכלית החדשה (1920 – 1930), שהתירה פתיחת עסקי מסחר ומלאכה פרטיים. הפסקת הנא"פ הייתה האות להשתלטות על רכושם של היהודים, שהיה כבר גלוי לכול. בעקבותיו התחילה בריחה של יהודים בוכרים מעבר לגבול האפגאני והאיראני בניסיון לעלות לארץ. ראו ערך 'נא"פ' בוויקיפדיה ובאנציקלופדיה בריטניקה.

¹⁰ בשנים 1921-1943 זרמו למרכז אסיה מאות אלפי עקורים יהודים מרוסיה, אוקראינה, פולין ומדינות אחרות. רבים מתו מקור ומרעב וממחלות. ראו יהושע-אוק-יול, עמ' 21-23. בשנות ה-90 צאצאי העקורים מנו כ-80% מיהודי טשקנט.

והחופשה השבועית נקבעה ליום שישי, יום השבתון המוסלמי. המנגנון הפדגוגי והמינהלי של המוסד הוחלף ושפת הלימודים הוחלפה מעברית לטג'יקית¹¹. במקביל ללימודיהם בבית-הספר הכללי למדו ילדי היהודים גם לימודי קודש באמצעות חסידי חב"ד, לימודים שאסרו השלטונות¹². לאורך כל שנות המשטר הקומוניסטי למדו ילדי היהודים במוסדות החינוך הכלליים מגיל 7 עד גיל 19 ובסך הכול 11 שנות לימוד לפני שיכלו ללמוד באינסטיטוט מקצועות אקדמאים. בבוכרה ובסמרקנד בתי הספר הסמוכים ל"מחלה" נוהלו לעתים קרובות על-ידי מנהלים פדגוגים יהודים וגם חלק ניכר מן המורים היו יהודים. בסמרקנד למד נוער יהודי בבית ספר הסמוך לבאזאר הגדול. חברם לספסל הלימודים היה לא אחר מאשר אסלאם קרימוב, לימים נשיא המדינה. בשנת 1992 למדו בסמרקנד כל הילדים היהודים בבתי ספר כלליים ואחר הצהריים למדו כ-250 ילדים וילדות בני 9-15 בבית הספר היהודי ב'מחלה'. תוכנית הלימודים כללה: תפילה, חומש, דינים וזמרה (שירי מולדת)¹³.

חופה וקידושין

כל הנישואים האזרחיים נערכו במשרדי ה'זגס' – המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין או שהקומיסר (או הקומיסרית) לענייני נישואין לקח חלק בטקס האזרחי ונתן שם את חתימתו. תמורת תשלום אגרה נמוכה בוצעו בתהליך מזורז היהודים הבוכרים סידרו גם חופה יהודית כדת משה וישראל לפני הטקס האזרחי או אחריו¹⁴.

בביקורי הראשון בשנת 1992 בקהילת קרמינה-נבואי¹⁵, שישבה אז על המזוודות בדרכה לעלייה או להגירה. הייתי אורח כבוד בחתונה שנערכה שם להפתעתי בליל שבת. קומיסרית ממוצא אוזבקית חתנה את הזוג בנישואים אזרחיים במעמד כ-300 מוזמנים יהודים ולא יהודים עם תזמורת רעשנית. באירוע נכחו ראש הקהילה גבריאל זבורוב והשוטט ציון קוקוב. כשהבעתי בפניהם את הפתעתי שאין עורכים חופה יהודית כהלכתה, לחש לי השוטט כי ערב קודם כבר ערכו בחשאי, במעמד מניין מקורבים, חופה כדת משה וישראל.

¹¹ בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 116. לב לבייב, שסבו זבולון הוגלה לסיביר, סיפר בריאיון לביטאון חב"ד באינטרנט על לימודיו בטשקנט בתנאי מחתרת בתקופה הקומוניסטית. שבת אחת נעדר מלימודיו בבית הספר הכללי. המורה עצמה באה לביתו כדי לעמוד על סיבת היעדרו מהלימודים ומצאה אותו שוכב במיטה. 'כאחד שלא חש בטוב לא הספקת להסיר את נעליך', נזפה בו המורה.

¹² לשכת הקשר-נתיב ובעקבותיה הסוכנות היהודית הקימו מרכזי לימוד של הלשון העברית ואלפי יהודים, נוער ומבוגרים, למדו עברית ולקחו חלק בפעילויות תרבות מגוונות במחזור השנה, שהכשירו את היהודים לקראת עלייתם ארצה.

¹³ ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 99.

¹⁴ על מנהגי החתונה קודם המהפכה, ראה פוזיילוב יהדות בוכרה, עמ' 222-229.

¹⁵ Karmina או Karmina נמצאת 268 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד.

לפני גל ההגירות גרו בקרמינה כ-3,000 יהודים בוכרים. בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב).¹⁶

ברית מילה

המהפכה הקומוניסטית גרמה לכך שיהודים רבים בברית המועצות לא מלו את ילדיהם. הבוכרים והקווקזים מלו את ילדיהם אך לא הקפידו על מילה ביום השמיני. מוהלים נודדים עברו ממקום למקום ומלו ביום אחד כמה ילדים.¹⁷

גיטין והתרת עגונות

הדאגה לנשים עגונות שבעליהן נטשו אותן ללא גט והותירו אותן ללא מפרנס לצד הסכנה שאשת איש תינשא לאחר מבלי שיש לה גט כהלכה ויבואו לעולם ילדים עם חשש ממזרות, הביאו את ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף), רבה הראשי של יהדות בוכרה בימי הכיבוש הסובייטי של בוכרה), להקדיש את עיקר חייו למתן גיטין ולהתרת עגונות.¹⁸ עשר שנים (1920-1930) פעל תחת משטר רודני ואנטי דתי. בקיאותו בענייני גיטין והתרת עגונות נודעה מעבר לקהילות בוכרה. בוכרה הייתה, בראשותו, לבית הדין לענייני גיטין לכל מרכז אסיה. לבית הדין שלו בבוכרה הגיעו מבקשי גיטין מכל המרחב וביניהם: *אוזבקיסטן, טורקמניסטן, טג'יקיסטן, קזחסטן, אפגניסטן, איראן, קווקז*. כבר בשנת 1925 נדרש הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף להפסיק את פעילותו הדתית. משלא נענה הושלך לכלא למשך שנה וכשנשקפה סכנה לחייו נמלט בשנת 1930 מבוכרה לאפגניסטן.¹⁹ בשנת 1992 הקיפה אותי קבוצת נשים עגונות בבוכרה, שבני הזוג שלהן נטשו אותן ללא גט, בדרישה שנקים בית דין שיסדיר להן גט וישחרר אותן מעגונות. רבים מאלה שנטשו את ברית המועצות בשנות ה-30 בעקבות ביטול הנא"פ או עם פתיחת השערים בשנות ה-70 והותירו אחריהם הורים, אחים ואחיות, נשים וילדים וכן רכוש. חלק מהם נשאו בארץ נשים חדשות והקימו משפחות בעוד נשיהם וילדיהם חיים מעבר למסך הברזל. הילדים שנולדו

¹⁶ סיפר לי אשר טוקוב, ההיסטוריון ונציג הסוכנות במקום, כי בשנת 1942 נסוג הגנרל אנדרס הפולני עם חילותיו לעבר ארץ ישראל. אחד החיילים היה מנחם בגין. בדרכם עברו בקרמינה. בגין שהיה רעב ללחם הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב וביקש לחם בעברית. ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. בזמן שהייתם של החיילים הפולנים הם נתקבלו במאור פנים על ידי הקהילה. לימים יהודי קרמינה לא שכחו את ביקורו של מנחם בגין והיו גאים בהישגיו כמפקד האצ"ל, כראש תנועת החרות וכראש ממשלת ישראל. סופר לי כי לאחר מותו אמרה הקהילה 'קדיש' במשך כל שנת האבל.

¹⁷ ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 106.

¹⁸ ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף) [בוכרה תרל"ב (1872) - ירושלים תש"ה (1944)], בנו של ר' יצחק חיים ונכדו של ר' פנחס 'הגדול', שניהם כיהנו בקודש כרבניה הראשיים של יהדות בוכרה. כהונת הרבנות עברה גם לנכד הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף.

¹⁹ על מפעליו של הרב, ראה: רבין-זרח כוכב מיעקב.

מהזיווג החדש בארץ לא תמיד ידעו כי יש להם אחים ואחיות מאם אחרת. הגילוי היה מפתיע ומרגש.

מקורות:

- בן-דוד-יזמים כלכליים – בנימין בן-דוד, *יזמים כלכליים בקרב יהודי בוכארה – זכרונות נתן דוידוף*, בני ברק 1997. 174 עמ'.
- בן-דוד-יהודי בוכארה בתאשכנת – בנימין בן-דוד, פעמים (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 169-177.
- בן-צבי-נדחי ישראל – י' בן-צבי, *נדחי ישראל*, מהדורה שלישית, תל-אביב תשכ"ג.
- הראל-נחלת יעקב – מנשה הראל (בבאיוף), *נחלת יעקב*, תל-אביב תשמ"ג.
- גור-גורביץ' – Baruch Gur-Gurevitz, *After Gorbachev (History in the Making: Its Effects on the Jews in the former Soviet Union (1989-1994)*, Jerusalem 1995. 186 pp.+ Plates.
- זנ"ד-תרבות יהדות בוכארה – מ' זנ"ד, 'תרבות יהודי בוכארה בתקופה הסוביטית', *יהדות בוכארה*, תשל"ד (1973), עמ' 41-46.
- זנ"ד-בוכרה – מיכאל זנ"ד, 'בוכרה', *התפוצה: מזרח אירופה*, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.
- יהושע-אוק יול – ב"צ יהושע, *אוק יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה*, תל-אביב 1996.
- יהושע-מנדחי ישראל – בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים תשנ"ב-1992, יד+579 עמ'+לוחות.
- יהושע- מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני – פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה. הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ג. 624 עמ'+32 עמ' תמונות בצבע.
- פוזיילוב-יהדות בוכארה – גיורא פוזיילוב, *יהדות בוכארה – גדוליה ומנהיגיה*, ירושלים התשנ"ג. 248 עמ'.
- פוזיילוב-מבוכארה לירושלים – גיורא פוזיילוב, *מבוכארה לירושלים (עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948)*, ירושלים התשנ"ה. XI+436 עמ'.
- צור-התפוצה – *התפוצה: מזרח אירופה*, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.
- קגנוביץ-טאג'יר – אלברט קגנוביץ, 'שלמה טאג'יר – רב ראשי ליהודי בוכארה בתורכסטאן', *פעמים* (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 41-55.
- רבין-זרח כוכב מיעקב – הרב יהודה הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכארה*, ירושלים התשמ"ט, שנת עמ'.